

СПОДВИЖНИК БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО АНТОН ЖДАНОВИЧ

Серед славетної плеяди українських державотворців середини XVII ст. помітне місце належить київському полковнику Антону Ждановичу (роки народження і смерті джерелами не зафіксовані), активна політична діяльність якого припадає на кінець 40-х — 50-ті роки XVII ст. Саме з початком Визвольної війни українського народу розпочинається його стрімкий злет на вершину державної влади України, коли в 1649 р. сотник реєстрового Чигиринського полку Антон Микитович Жданович був призначений полковником Київського полку. Будучи сподвижником Богдана Хмельницького, Жданович проявив себе не лише як розсудливий політик, але й як талановитий дипломат, оскільки неодноразово очолював важливі місії Української держави до Туреччини, Польщі та Росії, і неабиякий полководець під час буремних подій Визвольної війни середини XVII ст. І хоча джерела не однаковою мірою зафіксували всі сторони життя і діяльності А. Ждановича, все ж основні штрихи до політичного портрету полковника відтворити можна, оскільки не всі ще наявні дослідницькі можливості були використані попередніми істориками.

Найраніші з відомих фактів про ратні справи А. Ждановича припадають на весну 1650 р. Саме 24 травня Богдан Хмельницький наказав київському полковнику підготуватися і 26 травня вирушити на чолі 300 козаків до Полтави, щоб згодом взяти участь в поході татар на Північний Кавказ (попередня домовленість про який була досягнута з ханом на початку травня)¹.

Одні з перших відомостей про дипломатичну діяльність А. Ждановича датуються серединою 1650 р. Так, в листі від 24 липня Б. Хмельницький сповіщав султана, що до Стамбулу відбуває українське посольство на чолі з київським полковником А. Ждановичем. І одразу ж в кінці липня 1650 р. українська місія відправилась в Царгород (в складі посольства джерела також згадували сотника П. Коланченка та якогось грека з Білої Церкви). На переговорах козацькі пославці сповістили, що гетьманський уряд бере на себе зобов'язання підтримувати дружні стосунки з Туреччиною та Кримом, а також буде запобігати морським походам козаків та іншим ворожим щодо

Османської імперії акціям. Натомість від турецької сторони А. Жданович домагався отримати запевнення, що Туреччина надасть Україні військову допомогу у випадку нападу на останню Польщі. Українська сторона також добивалася заміни молдавського правителя В. Лупула Мойсеєм Могилою. Загалом діяльність посольства на чолі з А. Ждановичем, яке перебувало у Стамбулі більше трьох місяців, була успішною і свідчила про значні досягнення української дипломатії. Козацькі посланці, яких приймали з найвищими почестями, 6 листопада в супроводі Осман-аги та з дарами повернулися в Україну, привізши з собою зобов'язання султана про військову допомогу Хмельницькому у випадку відновлення військових дій з боку Польщі. Гетьману дозволялося залишати при султанському дворі постійного резидента, а кримським, молдавським та валаським військам було наказано бути готовими в будь-який час вирушити на допомогу українському гетьману².

Проте на кінець 1650 р. кримський хан вже відмовлявся поставити Хмельницькому необхідну кількість військ, мотивуючи це важким молдавським походом, і обіцяв лише 12 тис. татар. Така позиція Криму та загальне похолодання у відносинах із Портою робили необхідним нове посольство. Останнє на чолі з київським полковником А. Ждановичем знову було направлене Хмельницьким у грудні 1650 р. до Стамбулу і головною своєю метою мало збереження та зміцнення дружніх відносин з Туреччиною³.

Потепління відносин між Портою та Україною, чому значною мірою сприяли і місії Антона Ждановича до Царгороду на початку 1651 р., далось взнаки. Вже в березні 1651 р. великий візир Меле-Ахмет-паша наказував кримському хану прийти з військом в Україну для підтримки Хмельницького⁴, загони якого навесні зазнали декількох поразок. Проте хан хоча й прибув до гетьмана, та все ж не виявляв готовності активно воювати на боці останнього. Фактична зрада татар в битві під Берестечком (червень 1651 р.) була чи не головною причиною поразки козацьких військ.

В той час як основна частина військ Хмельницького була сконцентрована на Волині, полковник А. Жданович організовував оборону Києва від наступу литовської армії Радзивіла, яка вторглася в Україну. Крім військ київського полковника, які розташувалися в Чорнобилі, на Поліссі були також війська Гаркуші та двотисячний гарнізон корсунського полку під керівництвом Мозири в самому Києві. Приблизно в десятих числах липня 1651 р. Богдан Хмельницький побував у Києві й

наказав А. Ждановичу організувати оборону міста⁵. Проте рішучі дії литовських військ забезпечили останнім успіх в боях на півночі України. Загони Радзивіла та Мирського розбили п'ятнадцятитисячний корпус чернігівського полковника Небаби. Після поразки військ Гаркуші на Ірпені наблизились до Києва. Жданович зі своїм загonom зустрівся з литовськими військами під командуванням Гонсевського за 15 верст від Києва. Ось як про цю битву писав 7 серпня 1651 р. російський посол Г. Богданов: «киевский полковник Онтон с казаками, не допуская польских людей до Киева встретил за 15 верст, и польские люди с казаками учинили бой и бились во весь день. И казаки польских людей побили и до Киева их не допустили»⁶. Проте сили для тривалої оборони Києва у А. Ждановича були недостатні, саме місто для цього теж було мало придатним, бо, як писав той же Богданов «в Киеве города и крепостей никаких нет и в осаде сидеть от воинских людей негде»⁷. Та й чекати відчутної підмоги від основних сил гетьмана через бої під Берестечком теж не доводилося. Тому реально оцінивши ситуацію, київський полковник прислухався до увіщувань митрополита Сильвестра та печерського архимандрита Йосипа Тризни без бою здати місто, щоб зберегти останнє від руйнувань⁸. А згодом, накопичивши сили, вигнати литовські війська з Києва.

З важкою душею залишало військо давню руську столицю. Вниз по Дніпру з міста відпливали всі, хто не бажав залишатись на милість переможцям. А митрополит та архимандрит надсилали загарбникам які 25 липня вступили в Київ листа з проханням помилувати місто та людей⁹.

Богдан Хмельницький, дізнавшись про відступ А. Ждановича та здачу Києва, дуже сильно розгнівався на київського полковника, «потому, что он то учинил недобро: самой стольной город и церкви божии, и святыя мощи, откудава православная христианская вера зачалася и возсияла яко солнце, выдал в людские и еретические руки на поруганье»¹⁰. І навіть пригрозив Ждановичу, що полковник буде «каран войсковым каранием» за те, що «он Киев покинул без его гетманського розказання»¹¹. Митрополиту Хмельницький теж послав гнівного листа, в якому засудив позицію духовного пастиря щодо відступу козаків і вказав, що «сму митрополиту, смерти бояться не годитца, хотя за православную христианскую веру и постражет, и он от господа бога венец воспримет»¹².

А. Жданович, розуміючи стан гетьмана і незважаючи на погрози останнього продовжував підготовку до звільнення Києва від литовських військ, які перейшли до грабунків, насильств,

плюндрування церков та монастирів міста. Тим паче, що Хмельницький на підмогу київському полковникові надіслав ще козаків Білоцерківського і Уманського полків¹³.

За планом Ждановича Мозирі з корсунськими козаками наказувалось таємно підпливти Дніпром і спалити литовські байдаки. Одночасно Гаркуша та Жданович повинні були атакувати Київ з двох боків. Велись також переговори з міщанами, щоб ті під час штурму запалили свої будинки і створили в місті паніку. До участі в битві були залучені і татари.

Проте неузгодженість дій козаків, кмітливість литовських полководців та пасивність татар провалили всю військову операцію, яка проводилась на початку серпня 1651 р. Мозира з загоном замість того, щоб таємно пливти по Дніпру, вирішив йти правим берегом позаду корпусу Гаркуші, який намагався атакувати місто з південного заходу. Пересування військ помітили литовці і, незважаючи на великий пожар та переполох, піднятий в Києві городянами, атакували козаків ще на околицях міста. Радзивіл послав проти Гаркуші великий загін на чолі з Нольдом. Бій розгорнувся за Золотими Воротами на березі Либеді. Спочатку козаки тіснили литовський корпус, але нерішучість татар, які так і не перейшли Либідь, залишаючись на протилежному березі, не дала можливості закріпити успіх і підійти до міських стін. Одночасно литовська флотилія напала на шеститисячний загін А. Ждановича, який плив проти течії, щоб висадитись і штурмувати місто. Натиск був настільки сильним і несподіваним (оскільки на той час за планом Мозира вже мав спалити литовські байдаки), що змусив Ждановича з загоном відступити¹⁴. Проте литовці вже не могли спокійно почуватися в з значною мірою спаленому місті. А активні дії А. Ждановича проти загарбників не давали можливості останнім просуватися вглиб козацької України, де Б. Хмельницький продовжував збирати нове військо для боротьби. Згодом литовські війська взагалі відступили від Києва і на початку вересня 1651 р. об'єдналися поблизу Василькова із польською армією, яка підійшла з-під Берестечка.

Протягом 1652—1653 рр. становище Української держави дедалі погіршувалося (незважаючи на блискучу військову перемогу під Батогом). Напруження внутрішніх сил досягало максимуму, погіршились стосунки із Кримом та Портою, а прорахунки в оцінці геополітичної ситуації призвели до оформлення антиукраїнської коаліції (середина 1653 р.). Все це в поєднанні з безпосередньою військовою загрозою від великої польської армії, яка під командуванням короля Яна Казимира

рушила на Україну, робило ситуацію критичною. В подібних умовах неабияке значення набувала дипломатія, уміння використати протиріччя між Росією, Туреччиною та Польщею. Тому на одній із старшинських рад Б. Хмельницький поставив питання про перехід України у піддінство до турецького султана, щоб спершись на війська останнього, продовжити боротьбу проти Речі Посполитої. Ось як про це розповідав І. Виговський посланцям Росії А. Матвєєву та І. Фоміну на початку червня 1653 р.: «была рада у гетмана со всеми полковники чтоб поддатца к турецкому султану, и все полковники приговорили на то, что поддатца, опричь киевского полковника Онтонна Ждановича». Зі слів генерального писаря послі також довідались, що першому згодом все ж вдалося переконати Б. Хмельницького та старшину не приймати турецького протекторату, а дипломатичним шляхом добиватись від Польщі збереження умов Зборівських статей: «и гетман до мене слушал и почел ко мне добр бить по прежнему, а киевского полковника Онтонна Ждановича послал до короля и панов рады»¹⁵. Посольство А. Ждановича, яке було відправлене до короля зразу ж на початку червня 1653 р., мало запропонувати польській стороні, «чтоб оне были в згоде против договору под Збором (Зборовом. — А. Г.). А будет згоды такой не будет, и оне Украину всю покинут и пойдут в города к великому государю»¹⁶.

Враховуючи значний дипломатичний досвід А. Ждановича, Хмельницький крім письмового послання королю, ще дав київському полковнику таємне доручення вести переговори нібито від імені більшості козаків, незадоволених в одних випадках протурецькою, а в інших проросійською політикою гетьмана (нібито за спиною останнього). Проте дипломатична місія Ждановича цього разу не дала бажаних результатів. Посольство, яке під керівництвом київського полковника 26 червня з'явилося до обозу польською війська під Глиняни, не було прийняте королем Яном Казиміром. З козацькими посланцями зустрівся лише вороже настроєний гетьман С. Потоцький, якому й було зачитано лист Б. Хмельницького. У ньому говорилося: «просим покорно чтоб на будущее время его величество король благоволил сохранить Зборовский договор, данный Запорожскому Войску; чтоб наши русские церкви и монастыри, согласно с правами их оставались неприкосновенными с своими именениями, а уния была бы уничтожена, как в Польском Королевстве, так и Великом княжестве Литовском. Если же король и Речь Посполитая не будут к нам милостивы, то мы, не желая более кровополития, иными способами будем промышлять о своей безопасности»¹⁷. Неприхована ульмативність листа, як і сподівалась делегація,

викликала різко негативне враження. І тоді Жданович перейшов до реалізації таємної частини місії. Полковник сповістив Потоцькому, що козаки в більшості своїй незадоволені Хмельницьким за його політику зближення з Портою і бажали б залишитись під владою польської корони, але при умові дотримання Зборівських статей та ліквідації унії: «Наше сумління здригається й обурюється, оскільки Хмельницький пообіцяв туркам не лише побратися з ними в дивані турецькому, але й побусурманитися, для чого вже прислано від Порти царедворця, щоб вислухати присягу Хмельницького»¹⁸.

Проте польська сторона, маючи надію на успіх своїх подальших військових операцій, і слухати не хотіла про ліквідацію унії та відновлення Зборівських статей. Гетьман С. Потоцький, «скликавши рицарське коло й вислухавши подану супліку, вчинив послові (Ждановичу. — А. Г.) таку відповідь, що не для Хмельницького, а для Запорозького Війська проситиме короля відновити його ласку, та й то тоді, коли військо пришло до рук королю самого Хмельницького, а царедворця, якого прислано від Порти вислухати присягу Хмельницького, хай Військо затримає при собі. Коли військо те зробить, то може виглядати собі й комісарів, щоб учинити для себе зносіші трактати. А посол козацький хай залишиться в закладі королівському війську і виправить від себе з такою гетьманською відповіддю до козацького війська когось простішого»¹⁹. На це А. Жданович відповів: «мене прислано до королівської величності не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до Війська, що мене послало, відповідь його королівської величності й твоєї вельможності»²⁰. Проте, незважаючи на доводи, що військо може розгніватися з приводу ув'язнення посольства, Жданович та інші козацькі посланці були затримані і лише кілька чоловік було відпущено з різким листом-відповіддю до Хмельницького. Ось як про це сповіщав російський посол А. Уривков: «и король де полковника Онтон велел засадить, а казаков четырех человек отпустил к гетману. И те де казаки пришли при нем в Чигирин. А засадили де того полковника у короля для того, что король хочет с чекасцы битца, а миру с ними не хочет»²¹. Інший посол Росії І. Фомін на початку серпня 1653 р. так описував приїзд відпущених козаків: «тому же де ныне две недели пришли из города Львова два человека казаков Роман Летеженка да Савка Скобиенка, которые посыланы были от гетмана с посланником киевским полковником с Онтоном Ждановичем, а сказали что король их отпустил изо Львова к гетману с вестью, что гетманский

посланник Онтон отдан за крепкую варту»²². Таким чином, як вважають сучасні дослідники²³, Польща остаточно відкинула можливість політико-дипломатичного порозуміння з державою Богдана Хмельницького, взявши курс на виключно військове розв'язання «української проблеми».

Дізнавшись в середині липня 1653 р. про невдачу українського посольства, Б. Хмельницький зразу почав вживати заходи до звільнення Ждановича та товаришів. В кінці 1653 — на початку 1654 року гетьман намагався звільнити київського полковника через посередництво кримсько-турецької сторони, яка на одній із зустрічей з поляками підняла вказане питання. Із слів В. Бутурліна відомо, що «просил де Сефарказы-ага у ляхов на том съезде киевского полковника Онтон, который послан наперед сего от гетмана к королю в послех, и его задержали»²⁴. Проте король, який не бажав просто так звільнити Ждановича з ув'язнення, вже в квітні 1654 р. сам запропонував Хмельницькому обміняти полковника та інших послів на полонену козацьким військом литовську шляхту (про що зазначалося в листі Яна Казимира від 4 квітня)²⁵. І вже незабаром в середині травня до Хмельницького від Я. Радзивіла (в таборі якого перебувало на той час затримане українське посольство) було відпущено одного із послів Івана Якимовича (київського полкового писара) для з'ясування деталей обміну полоненими²⁶. У наступний час справи з обміном просувались досить повільно. Фактичне звільнення українського посольства відбулося лише восени 1654 р.

Після півторарічного періоду вимушеної бездіяльності А. Жданович активно включився в дипломатичну роботу гетьманського уряду. Лише 23 вересня полковник повернувся з полону, а вже 28 вересня 1654 р. він разом із Якимом Сомченком на чолі чергового посольства відбув з України до Москви²⁷.

Протягом наступних двох років документи фіксують в основному адміністративну та судову діяльність Антона Ждановича. Останній, як правило, направлявся «від його милості пана гетьмана для слідства в різних ділах» дізнаватися, «хто чинить розорення і царської величності людям неправду і грабіж, таких розшукувати і розправу чинити і кожного винного, на кого б таке злодійство припадало, горлом карати і кари інші чинити»²⁸. Відомо, що А. Жданович очолював послану Б. Хмельницьким в Білорусію (1656 р.) комісію для розслідування справи з приводу перевищення своїх повноважень Іваном Нечаєм (цього вимагав царський указ та російські воєводи)²⁹. В 1656 р. вже в якості генерального судді А. Жданович розглядає різноманітні кримінальні справи; розв'язує майнові спори та різноманітні конфлікти.

Так, за дорученням Б. Хмельницького генеральний суддя А. Жданович разом із Федором Виговським в 1656 р. розглядали спір між Печерським та Видубицьким монастирями про переважне право володіння киево-видубицьким перевозом на Дніпрі. Комісія на чолі з Ждановичем визнала докази Видубицького монастиря більш вагомими і залишила зазначений перевіз за останнім³⁰.

Джерела також фіксують участь генерального судді в роботі міських судів. Зокрема, в 1656 р. Жданович засідав у суді міста Борисполя³¹.

В даний період зростають і маєтності А. Ждановича. До вже існуючих він намагався долучити також «пустуючі містечка» Обухівку, Германівку, Любеч та село Королівку. На них він у 1656 р. прохав царя видати грамоту³².

Проте вже в кінці 1656 р. А. Жданович знову готувався до нових ратних справ. В другій половині грудня 1656 р. Б. Хмельницький вирішує надіслати козацький корпус на чолі із Ждановичем на допомогу трансільванському князю Д'єрдю II Ракоці, який готувався до наступу на Польщу. До складу козацького війська передбачалось залучити Київський, Білоцерківський, Переяславський полки та добровільців. Війську, яке вирушало в похід під керівництвом наказного гетьмана А. Ждановича, на початку січня було наказано доброзичливо ставитись до тих шляхтичів, які прихильно відносилися до Війська Запорозького: «Жеби нікому утяженья не було, хто при ласце нашої і Войску Запорозому зостават будет». Зокрема, Ждановича було зобов'язано слідкувати за тим, щоб його козаки не чинили шкоди та насильства у маєтностях брацлавського підкоморія, князя С. Четвертинського³³.

На початку січня 1657 р. 30-тисячна армія князя Ракоці розпочала наступ на Річ Посполиту і в 20-х числах вже була в межах Галицької землі, де в районі Перемишля на початку лютого до неї приєднався 20-тисячний корпус А. Ждановича³⁴. Опинившись перед безпосередньою військовою небезпекою коаліційних (трансільванських, українських та шведських) військ, Польща значно активізувала свою дипломатичну діяльність. Вже в перших числах березня 1657 р. до Хмельницького прибув посол С. Беневський з метою схилити гетьмана до рішення повернутись під владу польської корони на основі підписання «вічного миру» та відкликати корпус Ждановича³⁵. Проте Хмельницький не пішов на таку угоду.

Тим часом Ракоці спрямував війська до Львова, щоб зайняти місто. Як тільки Ждановичу став відомий даний намір, він одразу ж сповістив Хмельницькому про плани трансільванського князя, який на даний момент проголосив себе протектором Польщі. Вже

9 березня 1657 р. гетьман України посилає козакам Ждановича універсал з наказом прихильно ставитися до львів'ян. Іншим універсалом Хмельницький заспокоював жителів міста з приводу підходу союзницьких військ, хоча й рекомендував магістрату Львова уникати прийняття підданства Трансільванії чи Шещі³⁶.

Подальший хід військових дій був загалом успішний для трансільванських та українських військ, яким вдалося захопити Брест та інші міста. Проте з середини травня становище коаліційних військ погіршилося. Карл X залишив Ракоці в Польщі і, прихопивши з собою чимало козаків, відступив, покинувши союзників напризволяще. Одночасно і без того натягнуті відносини між Ракоці і козаками в другій половині травня 1657 р. переросли у відкритий конфлікт. За свідченням трансільванського посла в Україні Шебеші Жданович в той період скаржився, що Ракоці не ділиться з ним та полковниками всією інформацією, дивиться на козацьке військо «не як на союзників, а так, як на молдавського та мултянського воєводу»³⁷.

Подальший хід подій (укладення договору Польщі та Австрії; спустошливий рейд польських військ по території Трансільванії; загострення суперечностей між Ракоці та Ждановичем та ін.), незважаючи на те, що коаліційним силам вдалося 9 червня здобути Варшаву, поставили всю кампанію союзників під удар. Д'єрдь II Ракоці починаючи з 11 червня 1657 р., вже шукав шляхів порозуміння з Польщею і перешкоджав козакам вести військові дії проти поляків. Зважаючи на конфлікт між Ракоці та Ждановичем, а також через безпосередню військову загрозу татарського вторгнення, Хмельницький 15 червня наказав козацькому корпусу разом з Ракоці рухатися в район Кам'янця-Подільського. В цей же час наказний гетьман А. Жданович та полковники вирішують залишити трансільванського князя й повернутися в Україну. В 10-х числах липня корпус Ждановича відокремився від військ Ракоці і в середині місяця з'єднався з армією Ю. Хмельницького, яка поспішала їм на допомогу³⁸.

Богдан Хмельницький, дізнавшись 19 липня про відхід Ждановича, (не знаючи, що Ракоці сам був ініціатором переговорів із С. Потоцьким, та намагаючись зберегти дружні стосунки із Трансільванією), сповістив послу Ф. Шебешу, що готовий покарати тих «хто дав причину до сеї ганьби», і тут же віддав наказ стратити наказного гетьмана й полковників, винних у залишенні війська Ракоці³⁹. Чи справді Хмельницький передбачав стратити Ждановича, чи це був лише дипломатичний хід, сказати важко. Але одному з останніх наказів великого гетьмана судилося залишитись нездійсненим (27 липня 1657 р. Богдан Хмельницький помер).

А. Жданович повернувся в Україну, і в серпні 1657 р. джерела зафіксували його перебування в Києві. Антон Микитович Жданович не лише пережив свого гетьмана, але й зумів залишатись на вершині політичної влади України ще впродовж декількох років. Зокрема, за гетьманування І. Виговського, який високо цінував досвід Ждановича, останній неодноразово очолював посольства України. В червні 1658 р. його передбачалося послати на віленську комісію, що мала вирішувати питання про надання польської корони Олексію Михайловичу⁴⁰.

Після переходу гетьманської булави до Юрія Хмельницького (вересень 1659 р.) А. Жданович, як і І. Виговський, відбув до Польщі. Новий договір, який був укладений в жовтні 1659 р. між Росією і Україною, не лише «укоротив права» останньої, але й перекреслив політичну діяльність Антона Ждановича в Україні (по крайній мірі, поки остання залишалась під «великою рукою» російських государів). Зокрема, в статті десятій, яка називалась «Про інших здаників його царської величності» було записано: «Тих, що були у змові зі зрадником Івашком Виговським, — Гришко Гуленицький, Самошка Богданов, Антошка Жданов (підкреслено нами. — А. Г.), Герман і Лобода, — то тим навіки на все життя не бути у військовій і таємній раді і ні в якому уряді. А коли хто вчинить супротивне до цієї статті: прикличе їх у раду і покладе на них якийсь уряд, то ті каратимуться смертю»⁴¹.

Одне з останніх свідчень про Антона Ждановича датується початком 1660 р., коли польська армія під командуванням гетьмана Потоцького осаджувала Могилів, в якому оборонялись прихильники Ю. Хмельницького. В цих боях поляки були розбиті, а Жданович, що був у польському війську, потрапив у полон⁴². Подальша його доля невідома.

Ось таким бурхливим, а часом і драматичним були життя та політична діяльність відомого державного діяча України, дипломата й полководця, одного з найближчих соратників великого гетьмана, якого сам Хмельницький (за деякими свідченнями) називав своїм першим правонаступником і володарем гетьманської булави. Пізніше це знайшло своє відображення в думі «На смерть Хмельницького» (1657 р.):

Панове молодци! Добре вы дбайте

Соби гетмана поставляйте,

Бо я стар, болию,

Бильше гетманом не здолию!

Коли хочете, панове, Антона Волочая Киевского...⁴³

- ¹ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 110.
- ² *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. — Кн. 4. — Т. 9. — СПб., 1904. — С. 362, 380, 385.
- ³ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 235.
- ⁴ *Костомаров Н. И.* Указ. соч. — С. 385.
- ⁵ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Хроніка. — С. 135.
- ⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. — М., 1954. — С. 115.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Там же. — С. 114.
- ⁹ *Костомаров Н. И.* Указ. соч. — С. 441—442.
- ¹⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 114.
- ¹¹ Там же.
- ¹² Там же. — С. 114—115.
- ¹³ *Костомаров Н. И.* Указ. соч. — С. 453.
- ¹⁴ *Костомаров Н. И.* Указ. соч. — С. 454.
- ¹⁵ Воссоединение Украины с Россией. Т. 3. — С. 307.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Памятники Киевской комиссии — т. III. — С. 3, 54—56. Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 61.
- ¹⁸ Самійло Величко. Літопис. — Т. I. — К., 1991. — С. 115.
- ¹⁹ Там же. — С. 115—116.
- ²⁰ Там же. — С. 116.
- ²¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 349.
- ²² Там же. — С. 352.
- ²³ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. — С. 334.
- ²⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 453.
- ²⁵ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Хроніка. — С. 183.
- ²⁶ Там же. — С. 185.
- ²⁷ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 309.
- ²⁸ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 519—532.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Киевская старина. — 1882. — Т. IV. — С. 369.
- ³¹ Акты Бориспольского мейского урета. 1612—1699 гг. — Б. М., б. д. — С. 53.
- ³² Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 541.
- ³³ Цит. за: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. — С. 456.
- ³⁴ Там же. — С. 457; Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 74.

- ³⁵ *Смолій В.А, Степанков В.С.* Богдан Хмельницький Хроніка.— С.233.
- ³⁶ Там же.— С.233—234.
- ³⁷ Там же.— С.238.
- ³⁸ Там же.— С.240—243.
- ³⁹ Там же.— С.244.
- ⁴⁰ Русский биографический словарь.—Т. VII.— Петроград, 1916.— С.14
- ⁴¹ *Самійло Величко.* Літопис.— Т. I.— С.273.
- ⁴² Русский биографический словарь.— Т. VII.— С.14—15.
- ⁴³ *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования.—
Кн. 4.— Т. 9.— С. 708.